

MONIKA STACHOŃ*

ZAMACH STANU Z 1953 ROKU PRZECIWKO PREMIEROWI IRANU – MOHAMMADOWI MOSADDEGHOWI

Abstrakt

19 sierpnia 1953 roku w wyniku przewrotu politycznego w Iranie obalony został rząd Mohamada Mosaddegha. Wydarzenie to przekreśliło szansę na demokratyzację i liberalizację państwa i zdeterminowało jego stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Autorka w artykule przedstawia działania bezpośrednio poprzedzające zamach stanu, który był wspólną, brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadów. Analizuje również sam przebieg przewrotu, kładąc szczególny nacisk na rolę Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA).

Słowa kluczowe: zamach stanu, tajna operacja, Iran, Mohammad Mosaddegh, CIA.

19 sierpnia 1953 roku w Iranie miał miejsce zamach stanu, który był wspólną, brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadowczą, zaplanowaną i wykonaną przy udziale wiernych szachowi Irańczyków. Uważany jest za kluczowy punkt zwrotny we współczesnej historii Iranu, który zakończył krótki okres dążenia do demokratyzacji i liberalizacji państwa i wzmocnił władzę monarchy. Zasadniczo w literaturze wskazuje się na dwa czynniki, które były przyczyną przewrotu politycznego, w wyniku którego upadł rząd Mohammada Mosaddegha. Pierwszym i prawdopodobnie najważniejszym z nich był spór między Iranem a Wielką Brytanią na tle wydobycia i eksploatacji ropy naftowej. Drugim, wskazywanym głównie przez badaczy amerykańskich, była kwestia obawy o włączenie Persji w strefę

* Monika Stachon – doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego o specjalizacji nauki o bezpieczeństwie. Absolwentka kierunków Bezpieczeństwo wewnętrzne (I i II stopnia) oraz Orientalistyka, Iranistyka (I stopnia) na UW. W szczególności interesuje się zagadnieniami społeczno-politycznymi Islamskiej Republiki Iranu, jej rolą w kształtowaniu stosunków międzynarodowych na Bliskim Wschodzie, a także miejscem w systemie bezpieczeństwa światowego. Jej zainteresowania obejmują również genezę i obecny kształt stosunków irańsko-amerykańskich, w tym wydarzenia stanowiące punkty zapalne, jak zamach stanu przeciwko premierowi Mohammadowi Mosaddeghowi z 1953 roku oraz rewolucja irańska z lat 1978–1979. Kontakt e-mail: ma.stachon@uw.edu.pl.

wpływów komunistycznych. Należy zaznaczyć, że główną determinantą podjęcia działań przez brytyjską i amerykańską służbę wywiadowczą była realizacja strategicznych celów tych mocarstw w regionie Bliskiego Wschodu i utrzymanie wpływów politycznych w Iranie bez ujawniania swego zaangażowania.

Oficjalna zgoda na przeprowadzenie Operacji TPAJAX, jak nazwano plan obalenia rządu Mohammada Mosaddegha¹, została wyrażona przez premiera Wielkiej Brytanii – Winstona Churchilla i prezydenta Stanów Zjednoczonych – Dwighta Eisenhowera na początku lipca 1953 roku. Uzyskanie oficjalnej autoryzacji ze strony brytyjskich i amerykańskich decydentów dla Operacji TPAJAX rozpoczęło zorganizowane działania obu wywiadów. Zanim jednak doszło do zbrojnych działań na ulicach Teheranu, CIA i SIS musiały wdrożyć wstępne etapy planu. Rozwiązanie parlamentu na początku sierpnia spowodowało, że niemożliwe stało się przeprowadzenie głosowania odwołującego obecnego premiera ze stanowiska, co w konsekwencji uniemożliwiło przeprowadzenie *quasi*-legalnej części Operacji TPAJAX. Musiano więc skupić się na innych aspektach planu. Pierwszym było uzyskanie poparcia szacha dla zamachu stanu. Natomiast drugie obejmowało stworzenie odpowiedniej politycznej atmosfery w państwie, która pozwoliłaby uzasadnić przed społeczeństwem akcje podjęte przez generała Zahediego², co miało dokonać się

¹ Plan zawierał sześć etapów: 1) intensywne kampanie propagandowe, dzięki której rząd Mosaddegha zostałby zdestabilizowany, a on sam straciłby społeczne zaufanie; 2) utworzenie tzw. Militarnej Sekretariatu – sieci wojskowych, którzy skłonni byli do sprzeciwienia się premierowi, przeprowadzenia przeciwko niemu puczu i aresztowania go; 3) przekonanie szacha Mohammeda Rezy Pahlawiego do udzielenia wsparcia spiskowcom; 4) pozyskanie odpowiedniej liczby parlamentarzystów gotowych zagłosować w Madżlesie za odwołaniem Mosaddegha ze stanowiska; 5) zorganizowanie demonstracji, które stałyby się pretekstem do przeprowadzenia *quasi*-legalnego głosowania za zmianą na stanowisku premiera; 6) wojskowy zamach stanu w przypadku fiaska głosowania w parlamencie. Za: D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, CIA Clandestine Service History, Appendix A – Initial Operational Plan for TPAJAX as Cabled from Nicosia to Headquarters on 1 June 1953, s. 1–8, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/appendix%20A.pdf> [dostęp: 15.06.2020 r.].

² Fazlollah Zahedi był irańskim generałem, który został uznany przez Brytyjczyków i Amerykanów za najbardziej odpowiedniego kandydata do przejęcia stanowiska premiera po obaleniu Mohammada Mosaddegha. Karierę militarną rozpoczął w wieku 19 lat, kiedy ukończył Akademię Wojskową i wstąpił do perskiej brygady kozackiej. Wyróżnił się stłumieniem buntu kurdyjskiego w zachodnim Iranie, a później także arabskiego ruchu autonomicznego, kierowanego przez sponsorowanego przez Brytyjczyków lokalnego szejcha. Do 1942 roku sprawował funkcję wojskowego gubernatora prowincji Chuzestan i Isfahan. Po brytyjsko-radzieckiej inwazji na Iran został oskarżony o współpracę z nazistami i internowany w Palestynie. Powrócił do kraju w 1949 i otrzymał stanowisko szefa policji w Teheranie. W 1951 roku wszedł w skład gabinetu premiera Hosejna Ala³, obejmując funkcję ministra spraw wewnętrznych. Stanowisko to pełnił również w pierwszym rządzie Mosaddegha, jednak po kilku miesiącach zrezygnował i zwrócił się przeciwko liderowi Frontu Narodowego. Zahedi był silnie antykomunistyczny, bezwzględny i zdolny do manipulacji, a także przedkładał wierność szachowi nad własne resentymenty. Silne prywatne i zawodowe powiązania z USA sprawiły, że jego kandydatura na szefa irańskiego rządu została zaaprobowana przez amerykańskich decydentów. Za: S. Dorril, *MI6: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*, Simon and Schuster, New York 2002, s. 574–575, por. hasło: *Fazlollah Zahedi*, [w:] A. Augustyn, P. Bauer, B. Duignan i in. (red.), *Encyclopaedia Britannica*, źródło: <https://www.britannica.com/biography/Fazlollah-Zahedi> [dostęp: 16.04.2020 r.].

przez intensywną kampanię propagandową, a także szereg działań destabilizujących rząd Mosaddegha³.

Określenie dokładnej daty rozpoczęcia wspólnych działań CIA i SIS w Iranie, których celem była dezorganizacja rządu Mohammada Mosaddegha, nie jest możliwe. Wiadomo jednak, że były one podejmowane dużo wcześniej niż oficjalnie zatwierdzono plan Operacji TPAJAX. Początki kampanii propagandowej można znaleźć już latem 1952 roku. Trudno jest jednak dokładnie oszacować, jaką rolę odegrała ona w usunięciu Mosaddegha ze stanowiska. Autorzy różnych opracowań są zgodni, że do spotkania w Nikozji⁴ wpływ tej aktywności był minimalny, natomiast w tygodniach poprzedzających zamach stanu działalność propagandowa tylko zaostrzyła istniejące już wcześniej trendy⁵. Należy jednak krótko przybliżyć, jakie działania podejmowane były w tym zakresie podczas Operacji TPAJAX.

Mark Gasiorowski wymienia trzy grupy aktywności mających na celu zdestabilizowanie rządu Mosaddegha, które nazywa się „wojną nerwów”. Do pierwszej z nich zalicza się wysiłki CIA podejmowane na rzecz przekupienia członków irańskiego parlamentu, przy wykorzystaniu środków przekazywanych co tydzień przez rezydenturę CIA. Kolejnym rodzajem czynności była kampania propagandowa. Kluczowym elementem było podkreślenie domniemanego zagrożenia komunizmem w Iranie, powiązanie Partii Tude z Frontem Narodowym, wyolbrzymianie liczby jej członków, siły i posiadanych zasobów. Działania podejmowane przez CIA obejmowały także podburzanie tłumów czy fałszowanie dokumentów w celu udowodnienia, że komuniści infiltrują rząd⁶. Artykuły prasowe obejmujące powyższe kwestie były starannie tworzone przez oficerów CIA i publikowane w gazetach w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i w samym Iranie⁷. Trzecią grupą aktywności, wdrożoną również bezpośrednio przed przewrotem, było zastraszanie liderów religijnych w imieniu Partii Tude, które obejmowało groźby telefoniczne, ale także pozorowanie podkładania ładunków wybuchowych pod ich domami. Innym przykładem było wrzucenie „śmierdzącego ładunku” do teherańskiego meczetu czy aranżowanie ataków na inne świątynie. Celem tych działań było zwrócenie prominentnych duchownych muzułmańskich przeciwko Mosaddeghowi⁸.

Drugą kluczową dla przeprowadzenia Operacji TPAJAX kwestię stanowiło przekonanie szacha do wsparcia spiskowców i zaaprobowania zamachu stanu. Wilber pisze: „Od początku było wiadomo, że szach musi zostać zmuszony do odegrania określonej roli, jakkolwiek niechętny by nie był. Zatem plan prezentował serię środków zaprojektowanych do

³ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, 2004, s. 248.

⁴ Podczas prac nad planem zamachu stanu w Iranie doszło do szeregu spotkań między przedstawicielami Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Pierwsze z nich, rozpoczynające proces opracowania projektu Operacji TPAJAX miało miejsce pod koniec kwietnia 1953 roku w Nikozji na Cyprze. Druga faza rozmów miała miejsce w dniach 10–14 czerwca w libańskim Bejrucie. Za: D. Wilber, *Overthrow of Premier Mosaddeq...*, dz. cyt., s. 6–12, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/> [dostęp: 4.04.2020 r.].

⁵ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 243–244.

⁶ Tamże, s. 245–246.

⁷ E. Abrahamian, *The Coup: 1953, the CIA and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations*, The New Press, New York 2013, s. 171–172.

⁸ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 244–245.

pozbawienia go raz i na zawsze patologicznego strachu przed »ukrytą ręką« Brytyjczyków i zapewnienia go, że Stany Zjednoczone i Wielka Brytania udzielą mu stanowczego wsparcia. Należało go przekonać, że [oba mocarstwa] doszły do wniosku, że Mosaddegh musi odejść⁹. Zaaprobowanie przez Mohammeda Rezę Operacji miało zalegitymizować nielegalny w swej istocie zamach stanu, ponieważ to wyłącznie szach zgodnie z prawem mógł odwołać Mosaddegha i wyznaczyć na jego miejsce innego kandydata. Podczas spotkania z ambasadorem Stanów Zjednoczonych, Loy'em Hendersonem, irański monarcha uznał, że generał Zahedi byłby dla niego do zaakceptowania jako szef rządu pod trzema warunkami: (1) dojdzie do władzy legalnymi środkami parlamentarnymi – a nie w drodze zamachu stanu; (2) uzyska szerokie poparcie polityczne; (3) Stany Zjednoczone samodzielnie lub wraz z Wielką Brytanią będą przygotowane do natychmiastowego udzielania nowemu rządowi znacznej pomocy finansowej i gospodarczej¹⁰. Pomimo że w porównaniu do wcześniejszych rozmów było to zdecydowanie bardziej przychylnie Zahediemu stanowisko, bynajmniej nie było takie, jakiego oczekiwali przedstawiciele zachodnich mocarstw. Skłoniło to architektów planu zamachu stanu do opracowania bardziej wyrafinowanego sposobu wpłynięcia na decyzję Mohammeda Rezy¹¹.

W ostatecznym projekcie Operacji ustalono, że należy podejść do problemu bardziej kompleksowo, z wykorzystaniem trzech emisariuszy: siostry Mohammeda Rezy – Aszraf, generała Normana Schwarzkopfa, szefa amerykańskiej misji wojskowej w Iranie w latach 1942–1948, a także Asadollaha Raszdiana. Przebywająca w tym czasie na francuskiej riwierze księżniczka nie była chętna do udziału w spisku, a zgodziła się pomóc CIA dopiero po otrzymaniu od Agencji okazałej sumy pieniędzy. 25 lipca przybyła do Iranu, wywołując gwałtowne protesty ze strony zwolenników Mosaddegha. Kilka dni później odbyło się krótkie i burzliwe spotkanie między nią a szachem, po którym Aszraf powróciła do Francji. Fiaskiem zakończyły się także dwudniowe rozmowy między Asadollahem Raszdianem, przedstawiającym się jako formalny przedstawiciel Wielkiej Brytanii, a Mohammedem Rezą. Monarcha stwierdził, że potrzebuje więcej czasu na przemyślenie decyzji. Z kolei zwrócenie się architektów planu Operacji TPAJAX o pomoc do generała Schwarzkopfa związane było z serdecznymi relacjami, jakie utrzymywał on z szachem w czasie prowadzenia w Iranie amerykańskiej misji ekonomicznej. Aby zapewnić wiarygodny powód podróży do Iranu ustalono, że generał oficjalnie został poproszony przez rząd Pakistanu o doradztwo w kwestiach polityki i bezpieczeństwa¹². 1 sierpnia przybył on do Teheranu, ale rezultat jego spotkania z szachem był podobny, jak poprzedników – monarcha odmówił podpisania dekretów królewskich¹³.

⁹ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 22.

¹⁰ Memorandum of Conversation between His Imperial Majesty the Shahinshah of Iran and Loy W. Henderson, American Ambassador, Tehran, May 30, 1953, [w:] *Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran, 1951–1954*, s. 575–580, źródło: <https://static.history.state.gov/frus/frus1951-54Iran/pdf/frus1951-54Iran.pdf#page=38> [dostęp: 26.03.2020 r.].

¹¹ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 247–248.

¹² C.H. Corrigan, *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency, History, undated, s. 45–46, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History> [dostęp: 17.05.2020 r.].

¹³ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 179.

Pomimo że od momentu „epizodu lutowego” z 1953 roku, szach nieco bardziej zauważalnie zaczął skłaniać się do wspierania „antymosaddeghowskich” posunięć, wciąż nie zgadzał się na jawne poparcie brytyjsko-amerykańskiego zamachu stanu. Mohammed Reza wyraźnie stał przed nierozwiązywalnym dylematem: kontynuować oczekiwanie na koniec swego czasu i stawić czoła nieprzewidywalnej przyszłości, a nawet pogodzić się z utratą tronu w związku z antymonarchistycznymi posunięciami Mosaddegha czy próbować zabezpieczyć swoją pozycję poprzez kolaborację z zachodnimi mocarstwami. Porażka tajnej operacji narażała go na zhańbienie królewskiego rodu i całej monarchii i zakończenie jego panowania. W przypadku udanego zamachu stanu, ujawnienie jego udziału w spisku podważyłoby wiarygodność i legalność sprawowania przez niego władzy¹⁴.

Ostatecznie szach zgodził się na odwołanie Mohammada Mosaddegha ze stanowiska. Autorzy opracowań na temat historii zamachu stanu wskazują, że decydujący wpływ na zmianę decyzji miała rozmowa z przybyłym do Persji Kermitem Rooseveltem¹⁵. Wydaje się jednak, że jeszcze jeden fakt mógł znacząco przyczynić się do takiego kroku. Mosaddegh starał się zręcznie manewrować w polityce, zdając sobie sprawę, że opozycja wobec jego rządów rośnie w siłę. Jedyną słuszną dla niego możliwością było rozwiązanie *Madżlesu*, w związku z tym 14 lipca polecił wspierającym go deputowanym zrezygnować z pełnionych funkcji. Mimo tego premier musiał zmierzyć się z obiektywną przeszkodą, jaką był zapis w konstytucji, który wyłączone prawo skracania kadencji parlamentu przyznawał szachowi. Zdecydował się więc na przeprowadzenie narodowego referendum, w którym obywatele mieliby zdecydować, czy parlament powinien zostać rozwiązany. W międzyczasie, 21 lipca, jego zwolennicy zorganizowali masowe demonstracje, które upamiętniały rocznicę zamieszek skutkujących przywróceniem Mosaddegha na stanowisko po „epizodzie lipcowym”. Analitycy amerykańskiego wywiadu szacowali, że liczba sympatyków Partii Tude dziesięciokrotnie przewyższała liczbę osób wspierających Front Narodowy, co sugerowało, że obecny szef rządu coraz bardziej opiera się na poparciu ze strony komunistów¹⁶. Na początku sierpnia odbyło się zapowiedziane wcześniej referendum, w którym nieco ponad dwa miliony osób opowiedziały się „za” skróceniem kadencji *Madżlesu*. Szybko jednak w mediach zaczęły pojawiać się informacje na temat niekonstytucyjności głosowania. Podobne stanowisko głosili prominentni duchowni. Można więc wnioskować, że w obliczu tych wydarzeń szach doszedł do wniosku, że obecny premier nie tylko nie będzie w stanie doprowadzić do rozwiązania kryzysu naftowego, ale prowadzi kraj ku dyktaturze, zagrażając tym samym monarchii¹⁷.

W tym samym czasie do Teheranu przyjechał dowódca Operacji TPAJAX – Kermit Roosevelt. Historyk CIA, Scott A. Koch, uważa, że był to rezultat potrzeby ponaglenia szacha i przyspieszenia spraw związanych z zamachem stanu¹⁸. Roosevelt odbył szereg

¹⁴ F. Azimi, *Unseating Mosaddeq. The Configuration and Role of Domestic Forces*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, 2004, s. 37–38.

¹⁵ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, s. 247–248.

¹⁶ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran...*, dz. cyt., s. 51.

¹⁷ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 31–33.

¹⁸ 1 sierpnia 1953 roku do stolicy Iranu przybył nowy ambasador ZSRR – Anatolij Ławrientjew. Wcześniej pełnił obowiązki na placówce w Czechosłowacji, gdzie w 1948 roku odpowiedzialny był za komunistyczny

spotkań z szachem, podczas których zagroził, że w przypadku braku współpracy monarchy, Stany Zjednoczone zdecydowane są podjąć akcję bez jego zgody. Skutkować to będzie wycofaniem poparcia USA i Wielkiej Brytanii dla monarchii, co będzie równoznaczne z końcem rządów szacha i upadkiem dynastii¹⁹. Po rozważeniu wszystkich możliwych opcji Mohammed Reza zgodził się na współpracę z zachodnimi mocarstwami, próbując tym samym usunięcie obecnego szefa rządu poprzez zamach stanu. 13 sierpnia podpisał dekrety odwołujące Mosaddegha ze stanowiska i powierzające tę funkcję generałowi Fazlollahowi Zahediemu. Dokumenty te całkowicie zmieniły charakter Operacji TPAJAX. Nie był to już pozbawiony umocowania w prawie wojskowy zamach stanu, ale przejaw użycia przez szacha konstytucyjnie nadanej mu prerogatywy. Niedostosowanie się do dekretów powodowałoby nielegalność dalszych rządów Mosaddegha²⁰.

Militarna część Operacji TPAJAX zakładała następujące kroki: w wyznaczoną noc w połowie sierpnia kontyngent Gwardii Królewskiej przedstawi Mosaddeghowi *farman* i aresztuje go. Inny oddział pozbawi wolności kluczowych ministrów, a jeszcze jeden przejmie biuro telegraficzne, stację radiową i kwaterę główną sztabu generalnego. Następnie żołnierze mieli opuścić koszary i udać się na ulice Teheranu w celu aresztowania ustalonych osób i stłumienia ewentualnych protestów²¹. Faktyczny przebieg pierwszej próby zamachu stanu można odtworzyć na podstawie kilku bardzo ograniczonych źródeł, w dodatku istotnie się różniących. Najprawdopodobniej CIA podjęła decyzję, że rozpoczęcie działań będzie miało miejsce z 14 na 15 sierpnia²². Początek akcji pułkownika Nasiriego został jednak przesunięty o jeden dzień, o czym rezydentura Centralnej Agencji Wywiadowczej w Teheranie dowiedziała się z opóźnieniem z powodu utraty łączności między nią a Sekretariatem Wojskowym²³.

Około godziny 19:30 najważniejsi spiskowcy spotkali się, aby omówić z generałem Zahedim ostateczne szczegóły operacji. O 22:30 pułkownik Nasiri, dowódca Gwardii Królewskiej, przybył do garnizonu *Bagh-e Shah*, strategicznie zlokalizowanego w sąsiedz-

---

przewrót, w wyniku którego obalony został prozachodni prezydent Edvard Beneš. Za: S.A. Koch, *Zendeabad, Shah!: The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammad Mosaddeq, August 1953*, CIA History Staff, 1988, s. 46, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4375470-Document-2-Zendeabad-Shah> [dostęp: 26.03.2020 r.].

¹⁹ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., Appendix D, s. 1–18, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/appendix%20D.pdf> [dostęp: 26.03.2020 r.].

²⁰ D. Bayandor, *Iran and the CIA. The fall of Mosaddeq revisited*, Palgrave Macmillan, 2010, s. 89–94, por. D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 33–38.

²¹ Główną przeszkodą w wykonaniu militarnej części planu była struktura dowodzenia garnizonu Sił Zbrojnych w Teheranie. Po demonstracjach w lipcu 1952 roku został on całkowicie zreorganizowany przez nowo mianowanego Szefa Sztabu Generalnego, generała Taghiego Riahięgo. Podzielił on garnizon na pięć brygad – dwie pancerne i trzy górskie (lekkie uzbrojone), umieścił je w osobnych koszarach i powierzył ich dowództwo zaufanym pułkownikom. Przeprowadzał również kontrole, aby zapobiec nieuprawnionemu użyciu czołgów, żołnierzy, ciężarówek, amunicji, części zamiennych, a nawet paliwa. Okazało się jednak, że wśród pięciu dowódców jeden – pułkownik Aszrafi – był agentem MI6. Za: E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 180.

²² K. Roosevelt, *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1979, s. 171.

²³ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 249.

twie domu Mosaddegha. Odczytał królewski dekret i powiadomił oficerów, że nastąpiła zmiana na stanowisku premiera²⁴. Około godziny 23:00 zgodnie z planem trzy oddziały Gwardii Królewskiej opuściły wspomniane koszary. Pierwszy kontyngent skierował się do północnej części Teheranu, w celu aresztowania przebywających tam członków gabinetu i poszczególnych wiernych premierowi oficerów. Drugi oddział, dowodzony przez generała Batghamalicha, dotarł do biura telegraficznego w centrum miasta, gdzie udało mu się odciąć linie telefoniczne w niektórych strategicznych dla państwa lokalizacjach. Z kolei pułkownik Nasiri, na czele konwoju złożonego z pojazdu pancernego, dwóch jeepów i ciężarówek wypełnionych uzbrojonymi żołnierzami, skierował się do rezydencji Mosaddegha. Po przybyciu na miejsce został jednak aresztowany przez oddziały wierne szefowi rządu²⁵.

Premier prawdopodobnie dowiedział się wcześniej o planowanej próbie przewrotu. Odrzucił dekret królewski, argumentując, że szach nie posiada konstytucyjnej władzy do mianowania lub odwoływania szefów rządów. Prerogatywa ta, według Mosaddegha, należała do *Madzlesu*. Wkrótce cała militarna siatka spiskowców zaczęła się rozpadać, ponieważ wielu oficerów odmówiło wypełnienia powierzonych im zadań. Około 2:30 „antymosaddeghowskie” siły poddały się, a kilka godzin później Radio Teheran podało informację o udaremnionej próbie zamachu stanu. Rano, 16 sierpnia, promosaddeghowskie oddziały wojskowe zostały wysłane na ulice Teheranu w celu przywrócenia kontroli nad miastem i złapania spiskowców. Mimo podjętych wysiłków nie udało się jednak znaleźć i pojmać generała Zahediego. Wkrótce szach w panice opuścił kraj, udając się najpierw do Bagdadu, a później do Rzymu²⁶.

Wydawało się, że nad ranem 16 sierpnia sytuacja została opanowana, a niebezpieczeństwo zamachu stanu odsunięte. Siły rządowe aresztowały głównych aktorów nieudanej próby przewrotu, a pozostali z pomocą CIA znaleźli bezpieczne miejsca schronienia. Wkrótce Tude opublikowała w swojej gazecie szczegóły podjętej próby przewrotu, oskarżając szacha o udział w spisku i wezwała do organizowania demonstracji przeciwko monarchii. W wyniku tego na ulicach Teheranu miały miejsce spontaniczne demonstracje, podczas których skandowano prorządowe i antyszachowskie hasła. Podobną wymowę miało przemówienie ministra spraw zagranicznych Hossejna Fatemiego, który potępił działanie Mohammeda Rezy, nazwał go zdrajcą i domagał się jego abdykacji²⁷. Udaremnienie zamachu stanu i aresztowanie części zaangażowanych w niego oficerów i urzędników państwowych osłabiło czujność członków rządu. Jednak ogłoszenie przez Mosaddegha referendum za skróceniem kadencji siedemnastego *Madzlesu* i wiadomość o ucieczce Mohammeda Rezy Pahlawiego wywołały niepokój i polityczną niepewność co do dalszej sytuacji w państwie²⁸.

²⁴ Więcej szczegółów na temat ostatnich godzin przed pierwszą próbą zamachu stanu zob. A. Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran. Thugs, Turncoats, Soldiers, and Spooks*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 95–99.

²⁵ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 183–184.

²⁶ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 249.

²⁷ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 184–185.

²⁸ A. Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 109.

Chaos, który ogarnął kraj w wyniku wydarzeń z 15 sierpnia, sprzyjał konspiratorom, którzy wierzyli, że możliwe jest przeprowadzenie jeszcze jednego, tym razem skutecznego, zamachu stanu. Dopiero około godziny 6 rano jeden z głównych aktorów nieudanego przewrotu, generał Farzanegan, poinformował o fiasku akcji rezydenturę amerykańskiego wywiadu, która zorganizowała kryjówki dla kluczowych uczestników spisku²⁹. Dzień później wewnątrz kompleksu należącego do ambasady USA, zorganizowana została „rada wojenna”, jak nazwano spotkanie, w którym uczestniczyli Kermit Roosevelt, George Carroll oraz Irańczycy: generał Zahedi, generał Gilanszah, pułkownik Farzanegan oraz bracia Raszdian. Postanowiono wtedy, że należy ponownie podjąć akcję obalenia Mosaddegha, a jej termin wyznaczono na 19 sierpnia³⁰.

Pierwsza próba przewrotu była precyzyjną operacją wojskową, szczegółowo zaplanowaną i wymagającą ścisłej koordynacji działań. Strona amerykańska doszła jednak do wniosku, że irańscy kolaboranci nie są zdolni do przeprowadzenia tego rodzaju akcji, ponieważ nie potrafili podjąć jakichkolwiek decyzji w krytycznym momencie³¹. Dlatego w nowym planie określono jedynie generalne cele, głównych aktorów, koordynatorów, ogólne zadania i przybliżone ramy czasowe. Tym razem zamach stanu nie opierał się wyłącznie na siłach zbrojnych, ale na konieczności współpracy z bandami ulicznymi, składającymi się z drobnych rzezimieszków, trudniących się drobnymi rozbojami, gotowych do podjęcia każdego działania za określoną sumę pieniędzy³².

W przygotowanym planie określono cztery fazy zamachu stanu. Pierwszą z nich stanowiła masowa „wielka demonstracja”, złożona z motywowanych religijnie, nastawionych antykomunistycznie lojalnych poddanych Mohammeda Rezy Pahlawiego. Wobec chaosu na ulicach, spowodowanego ciągłymi protestami organizowanymi przez Partię Tude od 16 sierpnia, uznano, że kolejna manifestacja nie wzbudzi niepokojów wśród członków rządu. W ramach drugiej fazy operacji mieli do niej spontanicznie dołączyć wojskowi. Pomyślne zakończenie tej części wymagało zmobilizowania żołnierzy i przeniesienia ich z koszar do strategicznych punktów w mieście, bez ujawniania, że ruchy oddziałów są skierowane przeciwko rządowi Mosaddegha. Trzecia faza zakładała wsparcie ze strony szwadronów czołgów i przejęcie kontroli nad tłumem przez amerykańskich agentów, którzy mieli doprowadzić do ostatniego epizodu – ataku na dom premiera³³.

Skuteczność przewrotu uzależniona była od odpowiedniego przygotowania opinii publicznej i zneutralizowania, w możliwie największym stopniu, potencjalnego sprzeciwu wobec „wielkiej demonstracji”. Aby to osiągnąć, konieczne było rozpowszechnienie w społeczeństwie dwóch idei: że protest ma na celu zmanifestowanie poparcia dla islamu i monarchii oraz że Iran znajduje się na skraju upadku w strefę wpływów komunistycznych³⁴. Dla spiskowców kluczowe było rozpowszechnienie informacji o edyktach królewskich, na mocy których generał Zahedi obejmował stanowisko premiera, co pozwoliłoby

²⁹ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 43–44.

³⁰ A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 125.

³¹ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 39.

³² A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 124–125.

³³ Tamże, s. 125–127.

³⁴ Tamże, s. 127.

uzyskać niejako legitymację ich działań. Informacje o *farmanach* zostały przekazane amerykańskiej agencji prasowej *Associated Press* i rozpowszechnione w irańskiej prasie. Przygotowano broszurę informującą, że próba zamachu stanu została przeprowadzona przez siły związane z szefem rządu i miała na celu obalenie monarchy. Opublikowano również spreparowany wywiad z generałem Zahedim, w którym twierdzono, że obecny premier wiedział o odsunięciu go od władzy i przestrzegano irańskich urzędników o poważnych konsekwencjach grożących za wypełnianie poleceń Mosaddegha³⁵.

Konspiratorzy planowali także wyrzucić silne wrażenie psychologiczne na mieszkańców stolicy tuż przed zamachem stanu. Mieli nadzieję, że podczas operacji przeciwko Mosaddeghowi Irańczycy będą pamiętali niepewność i anarchię panującą w ciągu ostatnich kilku dni. W przeddzień 19 sierpnia Teherańczycy mieli doświadczyć nieuzasadnionej przemocy, gniewu i destruktywności ze strony „Partii Tude”, co wzbudziłoby strach przed rzekomym terrorem, który nastąpi po przejściu władzy przez komunistów³⁶. W związku z tym agenci-prowokatorzy zorganizowali tłum, który 17 sierpnia, udając członków Tude, rozpoczął gwałtowne protesty na ulicach Teheranu. Do demonstracji spontanicznie dołączyli faktyczni przedstawiciele Partii Mas i inni Irańczycy, nie zdając sobie sprawy z tego, że jest to prowokacja finansowana przez CIA. Podczas manifestacji burzono posągi szacha i jego ojca, zaatakowano mauzoleum Rezy Szacha, plądrowano i niszczone sklepy, wybijano okna i rzucano kamieniami w meczety³⁷. Liderzy Partii w odpowiedzi na „spontaniczne powstanie mas”, wezwali do wydalenia z Iranu Amerykanów, zniesienia monarchii i ustanowienia demokratycznej republiki³⁸. Premier nie podjął żadnych kroków w celu stłumienia protestów. Stworzenie atmosfery strachu i niepewności, a następnie obwinianie rządu Mosaddegha za nieumiejętność poradzenia sobie z sytuacją, było ważnym punktem psychologicznego planu przekonania Teherańczyków do dołączenia do prozachowskich demonstracji zaplanowanych na 19 sierpnia³⁹.

Podczas „rady wojennej” ustalono także, że konieczne jest uzyskanie poparcia ze strony duchowieństwa, które miało ogromny wpływ wśród niższych klas społecznych. W związku z tym podjęto próbę przekonania wielkiego ajatollaha Borudżerdiego do wydania *fatwy* (dekretu religijnego) wzywającej do rozpoczęcia świętej wojny przeciwko komunizmowi⁴⁰. Kiedy duchowny nie wyraził zgody, postanowiono, że należy stworzyć wrażenie, że przejście władzy przez Tude będzie wiązało się z zagrożeniem dla kleru. Ajatollah Borudżerdi, ajatollah Taleghani i wielu innych prominentnych przedstawicieli szyickiego kleru otrzymało podpisane rzekomo przez Partię Mas listy z pogrózkami. Wzbudziło to w nich przekonanie, że pierwszymi ofiarami komunistów po ich dojściu do władzy będą właśnie dostojnicy religijni⁴¹.

³⁵ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 49–53.

³⁶ A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 129–130.

³⁷ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 252.

³⁸ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, dz. cyt., s. 99–100.

³⁹ A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 147.

⁴⁰ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 57.

⁴¹ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 190–191.

Jak zostało wspomniane, pierwsza faza zamachu stanu wymagała zmobilizowania tłumów do wyjścia na ulice. W tym celu po południu 18 sierpnia doszło do kilku spotkań między spiskowcami a liderami band ulicznych wywodzących się z południowego Teheranu. Byli to muskularni bandyci, ćwiczący zazwyczaj w *zurchane*, miejscach uprawiania tradycyjnego irańskiego sportu. Ich głównymi źródłami utrzymania były wymuszenia, zastraszanie osób, rzemieślników i właścicieli sklepów lub prowadzenie domów hazardu czy domów publicznych. Niektórzy z nich byli drobnymi handlarzami, pracownikami straganów i sklepów, ale większość stanowili bezrobotni robotnicy, gotowi zrobić wszystko, by zapewnić utrzymanie swojej rodzinie. Stąd stosunkowo łatwo było przekonać ich do podjęcia współpracy ze spiskowcami. Konspiratorzy zmobilizowali część liderów band do udziału w demonstracjach, przekazując im znaczną sumę pieniędzy, natomiast pozostali zaangażowali się pod wpływem chwili⁴².

Kolejna faza przewrotu zakładała spontaniczne dołączanie do „wielkiej demonstracji” przedstawicieli sił bezpieczeństwa, policji i wojskowych. W tym celu spiskowcy wywołali niesubordynację niektórych oddziałów irańskiej armii. 17 sierpnia jeden z konspiratorów, generał Riahi, wystosował okólnik do wszystkich jednostek, informując, że z porannych i wieczornych apeli powinny zostać usunięte wszelkie odwołania do imienia monarchy. Tradycyjnie dowódca podczas ceremonii flagowej wykrzykiwał hasło: „Niech żyje szach, hurra!”, na co żołnierze odpowiadali: „Hurra!”. Zgodnie z nowym rozkazem wyrażenie to miało zostać zastąpione przez „Niech żyje naród!”. 18 sierpnia, podczas porannego apelu w kilku jednostkach doszło do aktów niesubordynacji – sprzeciwiając się rozkazom żołnierze skandowali imię szacha. Wobec braku reakcji ze strony przełożonych wojskowi poczuli się niezwykle pewnie, a w koszarach narastała atmosfera sprzeciwu wobec, jak uważano, dążenia Mosaddegha do obalenia monarchy⁴³. W tym samym dniu miała miejsce kolejna gwałtowna demonstracja Tude. Tym razem Mosaddegh, po rozmowie z ambasadorem amerykańskim Roy'em Hendersonem nakazał oddziałom wojskowym stłumienie zamieszek⁴⁴. Zachęceni brakiem reakcji na wcześniejszą niesubordynację i dodatkowo podburzani przez współpracujących z CIA dowódców żołnierze gwałtownie zaatakowali demonstrantów, wykrzykując hasła „niech żyje szach” i „śmierć Mosaddeghowi”. Uważa się, że gwałtowna reakcja służb bezpieczeństwa na demonstrację Tude, spowodowana wykreowanymi antyrządowymi nastrojami, stanowiła preludium do wydarzeń, które miały miejsce dzień później⁴⁵.

W odpowiedzi na zamieszki gubernator wojskowy Teheranu, na wniosek Mosaddegha, wydał dekret zakazujący wszelkich demonstracji bez uprzedniej zgody władz i nakazał

⁴² A. Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 138–139.

⁴³ Tamże, s. 143–146.

⁴⁴ Podczas spotkania między Mohammadem Mosaddeghiem a Roy'em Hendersonem, do którego doszło 18 sierpnia, ambasador amerykański zaznaczył, że Stany Zjednoczone nie mogą dłużej uznawać lidera Frontu Narodowego za prawomocnego premiera Iranu, ponieważ nie jest on w stanie zagwarantować porządku na ulicach. Henderson złożył obietnicę przyszłej pomocy finansowej, jeśli zostaną podjęte zdecydowane działania w celu przywrócenia bezpieczeństwa i porządku publicznego. W odpowiedzi Mosaddegh zdecydował się na wysłanie oddziałów wojskowych do stłumienia zamieszek, a następnie ogłosił zakaz organizowania wszelkich zgromadzeń. Za: E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 187–189.

⁴⁵ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 253–256.

organom ścigania aresztowanie każdego, kto łamie prawo. Jedną z najważniejszych konsekwencji decyzji gubernatora było, że do zaprzestania organizowania marszy zmuszone zostały również sprzyjające premierowi ugrupowania nacjonalistyczne. Miało to ogromne znaczenie 19 sierpnia, kiedy w obawie przed konsekwencjami prorządowe siły pozostały biernie wobec mających miejsce wydarzeń⁴⁶.

Jednym z ostatnich działań konspiratorów, podjętych dla zapewnienia sukcesu planom obalenia Mosaddegha, było zinfiltrowanie rządowych sił bezpieczeństwa. Spośród czterech jednostek, które miały stanowić ochronę przed spiskiem wojskowych, tylko jedna nie współpracowała z konspiratorami. Dowódcami pozostałych oddziałów byli oficerowie albo zamieszani we wspólną operację wywiadów USA i Wielkiej Brytanii, albo skutecznie zneutralizowani⁴⁷. W związku z tym skontaktowano się również z lojalnymi wobec szacha dowódcami regionalnych oddziałów wojskowych poza Teheranem, którzy mieli wesprzeć działania w mieście i tym samym zapewnić zwycięstwo antyrządowych sił⁴⁸.

Nad ranem 19 sierpnia tłumy demonstrantów zaczęły formować się w rejonie bazaru w południowym Teheranie. Cztery kolumny ruszyły w kierunku centrum miasta, okupując i przeprowadzając ataki na kolejne strategiczne punkty, takie jak główne place, siedziby promosaddeghowskich gazet, biura Tude czy budynki ministerstw⁴⁹. Część manifestujących została poprowadzona do kwatery głównej policji wojskowej, doprowadzając do uwolnienia aresztowanych po pierwszej próbie zamachu stanu pułkownika Nasiriego i generała Batmanghelicha. Uzbrojony w pałki i kije tłum składający się z około 3000 osób wykrzykiwał antyrządowe i proszachowskie hasła⁵⁰.

Około godziny 10:00 rozpoczęła się druga faza zamachu stanu, polegająca na stopniowym dołączaniu do demonstracji przedstawicieli służb bezpieczeństwa, policji i wojska. Dowódcy oddziałów wyznaczonych do ochrony miasta albo nie podjęli żadnych działań w celu stłumienia manifestacji lub też aktywnie zachęcali do dołączenia do protestów. Stopniowo kontrolę nad tłumem zaczęły przejmować pracownicy rezydentury CIA w Teheranie lub też oficerowie, którzy znali plany przewrotu. W ramach trzeciej fazy połączone siły cywilne i wojskowe rozpoczęły starcia z promosaddeghowskimi jednostkami i przejmowanie kluczowych lokalizacji w mieście. Tłum wdarł się do centralnego biura telegraficznego oraz Ministerstwa Prasy i Propagandy, umożliwiając tym samym nadawanie wiadomości zachęcających do wzięcia udziału w demonstracji. Zaatakowano także komendę policji, kwaterę główną sił zbrojnych oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych i inne rządowe instytucje⁵¹.

Pomyślne zakończenie ostatniej fazy zamachu stanu, która zakładała atak na rozgłośnię Radia Teheran i dom Mosaddegha, wymagało użycia czołgów, ponieważ te dwa budynki były silnie chronione. Sposób, w jaki jednostki pancerne miały dołączyć do demonstrantów nie został szczegółowo zaplanowany. Brak konkretnych zadań dał oddziałom zmotoryzo-

⁴⁶ A. Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 149.

⁴⁷ Tamże, s. 154.

⁴⁸ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 57.

⁴⁹ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 192.

⁵⁰ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 254.

⁵¹ A. Rahnama, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 183–192.

wanym znaczną swobodę w wypełnianiu ich ostatecznej misji⁵². Od wczesnego rana różne raporty wskazywały na pojawianie się czołgów w strategicznych punktach miasta⁵³. Stopniowo pojazdy były „przejmowane” bez użycia siły przez demonstrujących, co świadczy o wcześniejszym zinfiltrowaniu tych oddziałów przez spiskowców⁵⁴. Jeden z uczestników tamtych wydarzeń wspomina: „Około godziny 12:30 demonstranci zebrani na ulicy Ferdusiego i na placu Sepah byli przerażeni i zaskoczeni z powodu dźwięków przybyłych ośmiu czołgów i kilku ciężarówek żołnierzy. Kiedy w obawie o swoje życie mieli się już rozprościć, wojskowi zaczęli wykrzykiwać hasła »Niech żyje szach!« i zapewniać tłum, żeby się nie bał. Ludzie zdali sobie sprawę, że czołgi przybyły ich wspierać, a nie tłumić zamieszki. Dowodzący szwadronem pułkownik zachęcił demonstrantów do używania pojazdów jako tarcz i kontynuowania działań na rzecz obalenia wrogów monarchii”⁵⁵.

Około godziny 14:00, po krótkich starciach konspiratorzy z pomocą szwadronów zmechanizowanych wdarli się do rozgłośni Radia Teheran. Stacja zaczęła nadawać wiadomości o zwycięstwie rojalistów. Odczytano także *farman* mianujący Zahediego na stanowisko premiera. Poinformowano, że gabinet Mosaddegha został rozwiązany, ministrowie aresztowani, a sam szef rządu zbiegł. Około 17:00 generał Zahedi przybył do Radia i wygłosił przemówienie, w którym ogłosił, że jest jedynym legalnym premierem Iranu i będzie sprawował tę funkcję aż do wyborów do nowego parlamentu. Następnie przedstawił program swojego gabinetu, zaczynając od konieczności przywrócenia rządów prawa⁵⁶.

Decydujące starcie między spiskowcami a siłami wiernymi Mosaddeghowi rozegrało się w domu premiera późnym popołudniem 19 sierpnia. Jeden z agentów CIA, generał Nakhi, wraz z członkami Gwardii Królewskiej przeprowadził atak na silnie strzeżoną rezydencję, która była jednocześnie siedzibą szefa rządu. Regularna walka, podczas której obie strony używały czołgów, pocisków przeciwpancernych i broni maszynowej, trwała około trzech godzin i szacuje się, że w jej wyniku życie straciło nawet trzysta osób⁵⁷. Około godziny 19:00 Mosaddegh nakazał dowódcy oddziałów broniących rezydencji wstrzymanie ognia. Pierwszy czołg pokonał wysokie ściany chroniące dom i wdarł się do środka. Premier wraz z najbliższymi współpracownikami zdecydował się na ucieczkę. Rozentuzjowany tłum wdarł się do posiadłości, skandując „śmierć Mosaddeghowi” i grabiąc wszystko. Ostatnim aktem tego dnia i symbolem zwycięstwa konspiratorów było podpalenie rezydencji⁵⁸. Dzień po tych wydarzeniach lider Frontu Narodowego został złapany i aresztowany, a władzę w państwie przejął generał Zahedi⁵⁹.

Przewrót polityczny z 1953 roku zajmuje niezwykle ważne miejsce we współczesnej irańskiej świadomości historycznej i politycznej, determinując stosunki Iranu ze Stanami Zjednoczonymi, a tym samym wpływając na bezpieczeństwo całego regionu Bliskiego Wschodu. Bez wątplenia zamach stanu Mordada był tajną operacją wywiadów Wielkiej

⁵² Tamże, s. 204.

⁵³ D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq...*, dz. cyt., s. 67.

⁵⁴ A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 204.

⁵⁵ A. Baniahmad, *Pandz Ruz Rastachiz-e Mellat-e Iran*, Teheran, undated, s. 204–206.

⁵⁶ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 255.

⁵⁷ A. Rahnema, *Behind the 1953 Coup in Iran...*, dz. cyt., s. 227–233.

⁵⁸ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, dz. cyt., s. 196.

⁵⁹ M.J. Gasiorowski, *The 1953 Coup d'État...*, dz. cyt., s. 256.

Brytanii i Stanów Zjednoczonych i nie zaistniałby bez udziału zewnętrznych aktorów. Główni Irańczycy bezpośrednio zaangażowani w przewrót polityczny, do których należeli generał Zahedi, Dżalali, Kejwani i bracia Raszdian, byli agentami amerykańskich i brytyjskich służb wywiadowczych i działali głównie pod kierownictwem USA. Bardzo ważne dla powodzenia zamachu stanu było poparcie ze strony szacha, jednak to przedstawiciele Stanów Zjednoczonych podjęli znaczne wysiłki, aby przekonać go do działania. Amerykanie stworzyli także siatkę konspiratorów w wojsku i przeprowadzili kampanię propagandową, co pozwoliło pozyskać społeczną legitymizację zmiany władzy. Można zatem za Claudem Corriganem z całą pewnością stwierdzić, że „wojskowy zamach stanu, który obalił Mosaddegha i jego gabinet Frontu Narodowego, był przeprowadzony pod kierownictwem CIA jako akt polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, wymyślony i zatwierdzony na najwyższych szczeblach rządu”⁶⁰.

Tytuł w języku angielskim:

COUP D’ÉTAT IN 1953 AGAINST THE PRIME MINISTER OF IRAN – MOHAMMAD MOSADDEGH

Bibliografia

- Abrahamian E., *The 1953 Coup in Iran*, „Science & Society” 2001, vol. 65, nr 2, s. 182–215.
- Abrahamian E., *The Coup: 1953, the CIA and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations*, The New Press, New York 2013.
- Alvandi R., Gasiorowski M., *The United States Overthrew Iran’s Last Democratic Leader*, 2019, źródło: https://foreignpolicy.com/2019/10/30/the-united-statesoverthrew-irans-last-democratic-leader/?fbclid=IwAR2BoFEGuhKjXRacJ5GSphYIKnx94UDHy3T3gwpF90Ysm6M_Qrtsj72JWLI.
- Azimi F., *Unseating Mosaddeq. The Configuration and Role of Domestic Forces*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, Syracuse 2004, s. 27–101.
- Bani-Ahmad A., *Pandż Ruz Rastachiz-e Mellat-e Iran*, Teheran 1953.
- Bayandor D., *Iran and the CIA. The Fall of Mosaddeq Revisited*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York 2010, s. 247.
- Behrooz M., *The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, Syracuse 2004, s. 102–125.

⁶⁰ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran...*, dz. cyt., s. 26.

- Byrne M. *The Road to Intervention Factors Influencing U.S. Policy Toward Iran, 1945–1953*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, Syracuse 2004, s. 201–226.
- Corrigan C., *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency History, undated, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History>, s. 151.
- Dorril S., *M16: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*, Simon and Schuster, New York 2002, s. 928.
- Elm M., *Oil, power, and principle: Iran's oil nationalization and its aftermath*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 1992, s. 413.
- Gasiorowski Mark, *Conclusion. Why Did Mosaddeq Fall*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, Syracuse 2004, s. 261–280.
- Gasiorowski M., *The 1953 Coup d'État Against Mosaddeq*, [w:] M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, Syracuse University Press, Syracuse 2004, s. 227–260.
- Gasiorowski M., *The 1953 Coup D'etat in Iran*, „International Journal of Middle East Studies” 1987, nr 19(3), s. 261–286.
- Gasiorowski M., *The CIA's TPBEDAMN Operation and the 1953 Coup in Iran*, „Journal of Cold War Studies” 2013, vol. 15, nr 4, s. 4–24.
- Hirszowicz L., *Iran 1951–1953: nafta, imperializm, nacjonalizm*, Książka i Wiedza, Warszawa 1958, s. 441.
- Kinzer S., *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey 2008, s. 272.
- Koch S., *Zendebad, Shah!: The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammad Mosaddeq, August 1953*, CIA History Staff, 1998, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/dc.html?doc=4375470-Document-2-Zendebad-Shah>, s. 140.
- Louis W., *British Empire in the Middle East, 1945–1951*, Oxford University Press, Cambridge 1984, s. 803.
- Rahnema A., *Behind the 1953 Coup in Iran. Thugs, Turncoats, Soldiers, and Spooks*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 348.
- Roosevelt K., *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran*, McGraw-Hill Book Company, New York 1979, s. 217.
- Wilber D., *Overthrow of premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, 1969, CIA Clandestine Service History, źródło: <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/>.